

«Томпо оройуонугар хомус сайдыта»
оройуоннаабы научнай-практической конференция

Саха хомуһун уратыта уонна анала

Дакылааты суруйдулар: Үөгэн сүрүн оскуолатын
7 кылаас үөрэнээччилэрэ
Деляева Груня, Габышева Дайаана
Салайааччы: Үөгэн сүрүн оскуолатын
алын кылаас учуутала Еремеева Ф.И

Үөгэн, 2019 сыл

Иһинээбитэ:

Кириитэ.....

1. Хомус Саха сиригэр сайдан кэлбит устуоруйата

2. Хомус тутула.....

3. Саха хомуһун араастара .....

4. Араас норуоттар хомустара.....

Түмүк .....

Туһаныллыбыт литература .....

Үлэ аата: Саха хомуһун уратыта уонна анала.

Кириитэ:

Саха норуотун култууратын, музыкальнай искусствотун, үтүө үгэһин, үгүс үйэлэри нөҥүөлээн кэлбит дыкти тэрилинэн хомус буолар. Бу инструмент кыракий эрээри, нарын-истин иэйиилээх, дыкти дорҕоонноох. Хомус ытыс иһигэр тутулар дьобус бэйэтэ күөрэгэй ырыалаах, кэбэ кэпсээннээх, ураты сылаас тыыннаах саха хомуһа барахсан билигин саха норуотун духовнай култууратын байытар үтүө дьылҕалаах, национальной инструменыгар кубулуйда.

Саха хомуһа - ыллыр ырыабыт, көтөр күөрэгэйбит буолар. Кини дьобус бэйэтигэр икки кэрэни илдьэ сылдьар. Хомус тыллаах чыычаах ырыаһыта буолан бар дьонугар, норуokka сөбүлэттэ. Ол кэрэ кистэлэнэ баар-суох тылын тылбытыгар кистэнэ сылдьар. Хомус абылы аймаабыт сүрүн кистэлэнэ - суос-соботох тылыгар сытар. Биһиги өбүгэлэрбит былыр-былыргыттан сырдыыр, сылаанньыар кэмнэригэр, сүөм түһэр нүһэр күннэригэр хомус дорҕоонунан санааларын саататаллара.

Актуальноһа: Кэнники кэмнэ саха музыкальнай инструмена - хомус, киэн эйгэбэ тахсан, Саха сириг ааттатта, үгүс дьон биһирэбилин ылыан ылла. Сүдү күүстээх, кып-кыра кээмэйдээх хомуспут, ырыата ылбаҕайынан, тойуга дорҕооннобуунан агардас сахалар эрэ буолбакка, бүтүн аан дойду дьонун интириэһин тарта, сүүс омуk сүрэбин сүүйдэ, омуk дьонун умсугута угуйда.

Чинчийи сыала: Саха хомуһа атын норуоттартан уратытын чинчийи;

Чинчийи объега: хомус

Чинчийи предмета: Араас омуkтар хомустара;

Чинчийи ньымата: Ырытыы, тэннээн көрүү, түмүү;

Соруктар:

1. Хомус Саха сиригэр сайдан кэлбит историятын билии, үөрэтии;
2. Саха хомуһун тутулун, араастарын сирийэн үөрэтии;
3. Араас норуот хомустарын билии, үөрэтии;
4. Хомус туһунан санаалары түмүү.

1. Хомус Саха сиригэр сайдан кэлбит устуоруйата

Саха хомуһун туһунан бастакы бэлиэтээһиннэр 19 үйэ аһаарыгар нуучча айанньыттарын, чинчийээччилэрин үлэлэригэр бааллар. Академик Миддендорф, В. Серошевская, В. Трошанская, Э. К. Пекарская уонна да атыттар бэйэлэрин этнографической үлэлэригэр ахтыбыттара. Ол курдук, Иван Алексеевич Худяков «Краткое описание Верхоянского округа» кылгас хомуурунньугар сахаларга мас уонна муос хомус баарын, хомуска элбэх буолан оонньооһун туһунан суруйбута. Кини суруйарынан 1807 сыллаахха Дьокуускай уокуругар «Дулбалаах» нэһилиэгэр эдэр 23 саастаах Дьэрэлийэр диэн ааттаах удаһан дьахтар кыһыл бэйбэриэт сонун куругар 7-8 мас хаалаах хомустары иилинэ сылдьан ыалга киирдэбинэ арыалдыт дьахталларыгар тунэтэн бэйэтин батыһыннаран хомуска оонньоура уһу.

В. Л. Серошевская «Якуты» монографиятыгар сахаларга кырыымпа, хомус баарын туһунан суруйар.

Саха төрүт инструмена хомус 5000 сыл анараа өттүгэр үөскээбитэ биллэр. Хомус аан дойдуга варган диэнинэн биллэр. Варган латыын уонна былыргы грек тылыттан үөскээбит. Бу саха эрэ норуотугар буолбакка, тюрк омуктарга үгүстүк тарбаммыт тэрил буолар. Хас биирдии норуokka хомус туспа айылгылаах буолар, ол норуот итэҕэлин уратытыттан тутулуктаах. Дьүрүһүтэр дьүрүскэнэ куйаары кытта ситимнээх буолан, былыр ойуун доһуола. Билигин да хомус эмтиир, ыраастыыр, арчылыыр күүһүгэр итэҕэйэбит, ол иһин сиэргэ-туомна туттабыт.

1990 сыл сэтинньи 30 күнүгэр Филологической наука доктора, профессор, РФ культуратын үтүөлээх үлэһитэ Иван Алексеев - Хомус Уйбаан Америкаҕа сылдьан, ол дойду хомусчуттарын, хомуһу чинчийээччилэрин кытта көрсөн баран, туруорсан, сүүрэн-көтөн, кэпсэтэн, Саха сиригэр Хомус аан дойдутаабы түмэлин Дьокуускайга тэрийбитэ. Бастакы экспонаттары Хомус Уйбаан бэйэтин коллекциятыттан биэрбитэ. Дириэктэринэн бөлүһүөк учуонай К. Д. Уткин анаммыта.

Түмэл базатыгар олобуран, 1991 сыллаахха II-с Норуоттар икки ардыларынаабы хомус конгресса Дьокуускайга ытыллыбыта. Маны сэргэ тэриллибит айар түһүлгэбэ (Фестивальга) Аан дойду 9 чулуу хомусчуттарын аата

быһаарыллыбыта. Олортон 3 саха дьоно: Спиридон Спиридович Шишигин, Федора Семеновна Гоголева уонна Петр Петрович Оготовев. Итини таһынан, хомус уустарын ортолоругар бастынарарынан Бүлүүттэн Реворий Чемчоев, Петр Осипов уонна Уус-Алдантан Роман Готовцев ааттаммытара. Хомус оноруутугар уонна хомуска оонньоохунна биһиги, сахалар, былыр-былыргыттан үгэс буолбут култуурабытын сайыннаран, үрүдүк таһымна ильдэ сылдьарбытын көрдөрбүттэрэ.

Бу түмэлгэ Америка профессора, учуонайа - чинчийээччи, Фредерик Крейн 1961 сылтан муспут былыргы варганнарын баай коллекциятыгар 18 үйэбэ оноһуллубут хомустар кытта бааллар.

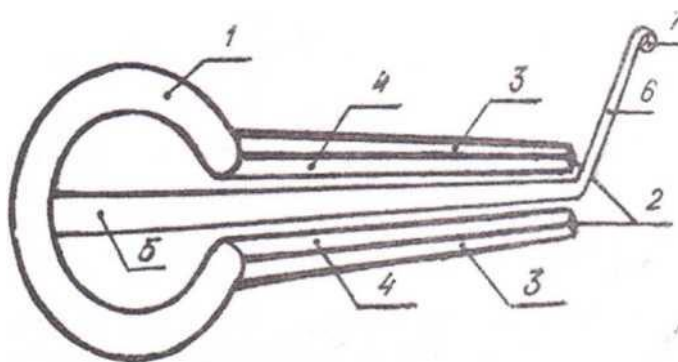
2010 с. Фредерик Крейн 47 сыл устата муспут хомус коллекциятын 596 хомуһу түмэлгэ бэлэхтээбит. Түмэлгэ 19 үйэтээби былыргы саха хомустара, билинни саха уустарын хомустара, тимир уустарын төрүттэрэ, уустар туттар тэриллэрэ, барыта 1613 хомус харалла сытар. Түмэл Аан дойду 47 судаарыстыбатын 200 омугун духуобунай уонна муусукатын культуратын көрдөрөр 162 араас көрүнгөн бамбууктан, мастан, муостан, тимиртэн, алтантан, латуунтан, үрүг көмүстэн оноһуллубут хомус эгэлгэтэ хараллан сытар. Экспонааттар хомус туохтан төрүттэнэн үөскээбитин сиһилии кэпсииллэр. Түмэлгэ хараллан сытар хомустар норуот олохтообут олохун историятын, култууратын, итэҕэлин, сиэрин - туомун толору тиэрдэр кыахтаахтар.

“Хомус аан дойду култууратын эйгэтигэр” 2011 сыллаахха, бэс ыйын 24 күнүгэр 7-с Аан дойдутаабы конгресс-фестиваль Дьокуускайга ыытыллыбыта. Онно саамай умунулубат түгэнинэн 1344 хомусчут тэннэ оонньоон, Гиннес рекордун олохтообуттара буолар. Конгресс отуттан тахса дойду хомусчутун, хомус муусукатын сэргээччилэри түмүтэ. “Гиннес рекордун кинигэтигэр” кирибиттэрэ. Гиннес рекордун кинигэтин суудьуйата Клэр Бергесс бу рекорду бигэргэспитэ. Бу тэрээһиннэ 21 араас дойдуттан хомусчуттар кыттыбытара. Бу тэрээһин кэмигэр СР президена Е. А. Борисов бэс ыйын 27 күнүнээби ыйаабынан, сэтинни 30 күнүн - Түмэл төрүттэммит күнүн - Хомус күнүнэн биллэрбитэ. Онтон ыла өрөспүүбүлүкэ дьоно сэргэтэ сылын ахсын Хомус күнүн бэлиэтиир. Хомус күнүн анаан туспа бэлиэтээһин, биһиэхэ, Сахабыт сиригэр бэйэбит норуот быһыытынан төрүт үгэстэритин, култуурабытын ильдэ сылдьарбытыгар көмөлөөх буоллун диэн тэриллиттэ.

2011 сылларга Реворий Чемчоев-Чөмчөө Уус онгорбут хомуна космоска тахса сылдыбыта, сири эргийбитэ, куйаарга тыаһаабыта. Космонавт Олег Кононенко саха хомуругар оонньообута, сахалартан космонавтар баар буолалларыгар баҕарбыта. Үөһэ халлаанга, куйаар киэн урсунугар эппит ол баҕа санаата туоллун!

2. Саха хомуһун тутула

Хомус төгүрүк сыһааҕа хомусчут илиитигэр ылан тутарыгар аналлаах. Уһаты эбэтэр туора сыһааҕын тииспитигэр даҕайан, эбэтэр тииспит икки ардыгар тутан оонньоурбутугар табыгастаах. Хомус тылын эминньэҕэ ханнык баҕар доҕуһуолуур тэрил курдук тэннэнэр (настройка). Бу хомус саамай кэрэхсэнэр уратытынан буолар. Хомуһу сөпкө бэлэмнээтэххэ, тэннээтэххэ дорҕоон модьураан биэрэр. Ол курдук хомус тылын эминньэҕин иһигэр ыаһы угаллар. Төһөнөн тыл ыарыыр даҕаны, соччонон хомус уһун тыыннар. Оттон билигин хомус тыаһыгар сибиниэһи таптайан олордоллор уонна сөбүлүүр дорҕоонун тахсыар диэри сэрэнэн аалаллар. Холобур, хомус тыаһын биирдэ охсубут кэннэ уонча сөкүүндэ устата тылын илигирээһинэ тохтообот буоллаҕына, уһун тыыннаах хомус диэн ааттыыллар эбит.

Хомус сүрүн чаастара:

1. Хомус тиэрбэһэ.
2. Хомус сыһааҕа.

3. Сыгнаах тас иэдэһэ.
4. Сыгнаах ис иэдэһэ
5. Хомус тыла.
6. Хомус тылын хохуората
7. Тыл чыгычааҕа
- 8.

Хомуһу тутуу, харыстааһын ирдэбиллэрэ:

- хомус өрүүтүн анал хаалаах буоларыгар кыһаныахтаахпыт, сымнаҕас таҥас бүрүөһүннээх буолуохтаах;
- хомуһу оонньоон баран, өрүү кураанах гына сото сылдыллыахтаах. Соппотоххо, дьэбиннэрэн хаалыан сөп;
- хомуһу анардас тылыттан хаһан да тутуллубат. Тыла сүрдээх намчы, кэбирэх. Өрүүтүн тылыттан тутта сырыттааха, тыла тостумтуо буолар, тургэнник туһатыттан тахсар;
- хомуһу оонньоур эрэ кэмнэ илиигэ ылыллар. Оонньообот эрэри, өр илиигэ тутар көнүллэммэт. Илиигэ өр илдэ сырыттааха, хомус сиигирэр, тыла кэбириир.

3. Саха хомуһун араастара.

Хомуһу оноруу сахаларга былыр-былыргыттан баара. Хомус маннайгы көрүҥнэрин оноруу айылҕа тыаһын-ууһун үтүктүүттэн үөскээбиттэр диэн сабаҕалыылар. Кини ураты оноһуутугар, (матырыйаала, быһыыта) былыргы да тимир уустара, аныгы да тимир уустара улахан болҕомтону уураллар. Сахалар хомуһу былыр мастан, муостан, тимиртэн, алтантан, латуунтан, үрүн көмүстэн онороллоро.

Мас хомус.

Айанныт, чинчийээччи А. Миддендорф 1878 сыллаахха сахаларга мас хомус баарын туһунан суруйан, ойуулаан хаалларбыта. Мас хомус хатын эбэтэр тиит мас чараас тымтыгыттан онороллоро. Мас хомус ортотугар тыллаах буолар

эбит, ону интир сабынан тардыалаан ооньюулар. Намчы мас ононук буолан кэлин сүтэн-оһон, умунулан хаалбыт.

Муос хомус.

Чинчийээччилэр үлэлэригэр, былыргы сэһэнньиттэр кэпсээннэригэр муос хомус баар буола сылдыбыта биллэр. Муос хомуска уһук хотугу норуоттар - чукчалар, коряктар, Анаабыр дьүкээгирдэрэ хойукка диэри ооньюу сылдыбыттар.

Тимир хомус.

Былыр болгуо тимир сирэйн синньигэстик тыыран, таптайан, сүрэх тимирич чопчутуттан, чыычаахтаан, хомуһуннаах, этитиилээх хомуһу онороллор эбит. Бу хомус тыаһа-ууһа отой атын буолара уонна дьону эмтииргэ, санааны көннөрөргө, алгыс кизбигэр киирэргэ туһаныллара. Биир тыллаах тимир хомус. Хомус уһуна 10-11 см, кэтитэ 4,5 см дылын төрдө 5 мм. Чыычаабын уһуна 20 мм,

оттон эминньэбин тас диаметра 3 мм. Итинник хомус классической кээмэйдээх, формалаах хомус диэн ааттанар.

Былыр саха уустара икки тыллаах хомус сыһаабын алтантан кутан уонна тылларын тимиртэн уһааран онороллоро. Икки тыллаах тимир хомус кэтитэ бэрт буолан тиискэ буолбакка, уоска даҕайан тардыллар. Икки тыллаах хомуска биир тылынан эмиэ оонньуохха соп. Икки тыллаах хомуска охсуу ньымалара олус уустуктар.

Биилэхтээх хомус.

А. И. Чахов хомус тыаһын улаатыннарар сыаллаах XX-с үйэ 60-с сылларыгар айбыт көрүнгэ. Биилэхтээх диэн төгүрүк сыһаах тас өттүнэн хоһулуу иилии эргийэр тимир олордуллубута ааттанар. Биилэхтээх хомуска оонньуурга, тойон уонна ыйар тарбахтарынан тутан, ытыһы холботон, рупор онорон тыаһаталлар. Оччоҕо тыаһа улаатан дорҕооно өссө кэрэтийэн иһиллэр.

Мас хомус 19 үйэ бастакы анарыгар эрэ диэри туттулла сылдьан баран умнуллубут буоллабына, икки тыллаах хомус билигин да кыайан киэнник тарбана илик, ити биллэн турар икки тыллаах хомуһу оноруу да, охсуу да технологията уустугуттан тутулуктаах быһылаах. Билигин сүрүн оонньуур хомуспут биир тыллаах тимир хомус буолар. Хомуһу - саха уустара охсон, таптайан, олус мындырдаан, өйдөрүн - санааларын ууран онороллор. Күн бүгүнгэ диэри хомус тыаһа саха омук олорон ааспыт олоһун, санаабыт санаатын, тобулбут толкуйун көрдөрөр кыахтаах. Норуот талааннаахтара, уран тарбахтаахтара үйэ — саас тухары айбыт, чочуйан онорбут хомустара ыччаты кэрэбэ, үчүгэйгэ уһуйууга суолталара кэнээн, дирингээн иһэр. Кэнники сылларга хомус Аан дойдуга тахсан Саха сириг ааттатта, суон сурабырта. Саха хомуһа тыаһа ырааһынан, тыына уһунунан аан дойдуга аатырыан аатырар. Кини ураты оноһуутугар, матырыйаалыгар, форматыгар болжомто ууруллар. Билинни кэмнэ Саха сириг мындыр өйдөөх, талааннаах тарбахтаах уустарын этигэн хомустара аан дойдуга киэнник биллэн/гарбанан, биһиги киэн туттуубут буолла.

Араас норуоттар хомустара.

Хомус саха эрэ норуотугар буолбакка, аан дойду норуоттарыгар киэнник тарбаммыт музыкальнай тэрил буолар. Орто Азияҕа икки анаар тыһыынча, Японияҕа тыһыынча сыллаабыта, оттон Австрияҕа сэттэ үйэ аннараа өттүгэр оноһуллубут, оонньоммут хомустар көстүбүттэрэ бу тэрил түн былыргыттан киһи аймах олоһор-дьаһабар, итэҕэлигэр бигэтик киирбитин туоһулуур. Хомус тюрк омуктарыг тэриллэрэ уонна билиннэ диэри барыларыгар баар, барыларыгар биир ааттаах: купас (чуваштыы), кумыз (татардыы, башкирдыы),

темир комуз (киргизты), кымыс (алтайды дакасты), тебир - кобус (таджикты) уо.д.а. Хас биирдии норуокка хомус туспа айылгылаах. Холобур, японияҕа сиэр-туом толоруутугар туттуллар, үксүгэр ойуун кыырырыгар сүрүн суолтаны ылар эбит. Атын омуктарга хомус варган диэн ааттанар. Варган диэн итэҕэл ураты көстүүтүтгэн үөскээбит музыкальнай инструмент буолар. Бу өйдөбүлү 1996 сыллаахха дьоппуон омук виртуоз-хомусчута Лео Тадагава биэрбитэ. Варган латыын уонна былыргы грек тылыттан үөскээбит диэн быһаараллар. Орто үйэлэр кэмнэригэр Европаҕа хомуска үксүн эр дьон тапталга билиниилэригэр тутталлар эбит. Бу музыкальнай тэрили аан маннайгыннан Австрияҕа айбыттар. Хомуһу «маультроммель» диэн ааттыыллара. Ол эрэри атын омуктар былыргы варганнай инструменнарын тыаһын сүтэрбиттэрэ ырааппыт эбит. Ол сүрүн биричиинэтэ айылҕаттан тэйиилэрэ буолар. Мас хомустан билигин бамбук хомус ордон сылдыар. Оннук хомуһунан Азия, Африка омуктара ордук оонньоуллар эбит.

Тряпичная ручка

Бу дакылааты суруйан биһиги маннык түмүккэ кэллибит:

1. Хомус тюрк омуктар тэриллэрэ буолан сүүстэн тахса дойдуга, 162 араас көрүнгө баара биллэр.
2. Хас биирдии норуokka хомус тус-туспа айылгылаах, ол норуот итэҕэлин уратытыттан тутулуктаах.
3. Хомуһу мастан, муостан, тимиртэн онороллор, олортон аан дойдуга саамай киэнник тарҕаммыт биир тыллаах тимир хомус.
4. Саха сиригэр мас хомус 19 үйэ бастакы анарыгар дылы туттуллан баран умнуллубут буоллабына, билигин бамбук хомуһу Азия, Африка омуктара туттуллар эбит.
5. Саха хомуһа аан дойду бары норуотун түмэр XXI үйэ биир дыккы феномена буолла.

Туһаныллыбыт литература:

1. Герман, Клавдия Хатылаевтар. Төрүт дорҕоон.
2. Саха былыргы музыкальнай инструменнара. А.И. Чахов
3. Б.Н. Неустроев-Мандар Уус. Түһ былыргыттан.
4. С.С. Шишигин. Кулаковскай уонна хомус.
5. Личный архив Петрова К. В.